

APŽVALGOS. PUBLIKACIJOS. RECENZIJOS.

Reikšmė ir komunikacinė kalbos funkcija

Žinoma L. Vitgenšteino tezė, kad reikšmė yra vartojimas, dėl savo bendrumo susilaukdavo įvairiausių interpretacijų. Tačiau svarbiausia tai, kad jos dėka buvo atkreiptas dėmesys į komunikacinę situaciją ir pragmatinį kalbėjimo aspektą kaip į neatskiriamą prasmingo kalbos funkcionavimo sąlygą. Natūralios kalbos kaip netobulos faktų reiškinio priemonės abstraktus supratimas palaipsniui užleidžia vietą tokiam supratimui, kur kalba laikoma ne tik ir ne tiek abstrakčių faktų fiksavimo priemone, kiek jų įforminimo ir pateikimo būdu.

Funkciniu aspektu kalba visų pirma yra kalbėjimas. Pastarąjį galima racionaliai interpretuoti kaip komunikacinį veiksmą, turintį tikslą ir priemones tam tikslui vykdyti. Tiek, kiek tikslo ir priemonės ryšys apskritai yra vidinis, tiek ir ryšys tarp reikšmės (komunikacinės intencijos) ir lingvistinės išraiškos vartojimo yra vidinis. Šio ryšio būtinaumą visų pirma garantuoja komunikacinio veiksmo normos ir taisyklės. Vien tas faktas, kad kalboje gali atsirasti klaidos ir yra priemonės joms taisyti, byloja apie tai, kad kalbos vienetą ir jo vartojimą sieja ne vien priežastinis vienas po kito einančių procesų ryšys. Jeigu taip būtų, egzistuotų tik nukrypimai nuo pastebėto dėsningumo, bet nebūtų vietos klaidoms atsirasti. Tačiau kalba, kur nėra loginės galimybės klysti, negali būti kalba jau vien dėl to, kad joje neliktų ir teisingų išraiškų. Iš kitos pusės, kalbos normų buvimas nenumato tokios galimybės, kad visi tam tikros išraiškos vartojimo atvejai būtų nepateisinami arba klaidingi. Pavyzdžiui, negali būti vietos tokiam

„atradimui“, kad visi ir visuomet klaidingai vartojo žodį „raudonas“ tam tikros spalvos objektų atžvilgiu, nes taip būtų anuluoti tie paradigminiai norminiai ryšiai, kurių pagrindu atsiranda išraiškos vartojimo taisyklės ir tuo pačiu išraiškos reikšmė, kuri negali būti nei teisinga, nei klaidinga.

Pirmo sisteminio bandymo paaiškinti reikšmės ir vartojimo sąvokų ryšį ėmėsi anglų filosofas analitikas Dž. L. Ostinas. Jo knyga „Kaip veikti žodžiais“¹ tapo „kalbinių aktų“ (*speech acts*) koncepcijų formavimosi pagrindu.

Norėdamas parodyti, kad kalba nėra vien teisingų arba klaidingų teiginių reiškinio priemonė, Ostinas minėto veikalo pradžioje kaip du atskirus išraiškų tipus išskiria „konstatyvus“ ir „performatyvus“. Konstacinės išraiškos aprašo vienokią ar kitokią padėtį ir todėl gali būti vertinamos kaip teisingos arba klaidingos. Performacinės (atlikimo, vykdymo) išraiškos, kaip *prisiekiu...*, *pažadu...*, ne aprašo nuo jų nepriklausomus veiksmus, bet tinkamomis sąlygomis pačios yra kaip tik tie veiksmai, kurie išreikšti esamojo laiko pirmojo asmens performatyviu veiksmazodžiu. Priešingai konstatyvams, šie kalbiniai veiksmai analizuojami ne pateikiant jų teisingumo sąlygas, bet atskleidžiant sėkmingo jų vykdymo arba atlikimo sąlygas. Šiose sąlygose būtina turi atsispindėti tai, kad laikomasi nustatytos bendrinės tokių veiksmų atlikimo procedūros, kad yra tinkama situacija, o taip pat, kad pri-

¹ Austin J. L. *How to Do Things with Words*. New York, 1970.

siimama atsakomybė už tam tikros procedūros laikymąsi.

Skiriamuoju veiksmo išraiškų (performatyvių) bruožu Ostinas iš pradžių laikė performatyvių veiksmazodžių buvimą, tačiau, analizuodamas tas išraiškas, jis priėjo išvados, kad nors šio požymio ir pakanka, jis nėra būtina išraiškos veiksmiškumo sąlyga. Juk ir konstatinės išraiškos kalbėjimo kontekste įgyja tą komunikacinę funkciją, kuri duodasi eksplikuojama performatyviais veiksmazodžiais *tvirtinu*, *spėju* ir t. t. Tokiu būdu, pirminis išraiškų skirstymas atmetamas – vietoj jo įvedama bendra kalbinio akto schema, kurios elementai yra:

a) lokucinis aktas (*locutionary act*): fonetiškai ir morfemiškai taisyklingas sakiny, pvz., *Šitas šuo piktas*;

b) ilokucinis aktas (*illocutionary act*): tas pats sakiny išpėjimo, pranešimo, rekomendavimo ir t. t. vaidmenyje;

c) perlokucinis aktas (*perlocutionary act*): tas pats sakiny kaip klausytojo būsenos pakitimo priežastis.

Pavyzdžiui, išpėjimo kalbinis aktas atliekamas maždaug taip. *S* ištaria *Šitas šuo piktas*, norėdamas įspėti *L*, kartu turėdamas tikslą, kad *L* identifikuotų šį sakiny būtent kaip išpėjimą ir kad ši identifikacija taptų jam pagrindu (motyvu) pasitraukti.

Minėtų trijų aktų tarpusavio ryšiai yra sunkiai įspraudžiami į paprastą schemą, tačiau galima tvirtinti, kad pirmojo, lokucinio, ir trečiojo, perlokucinio, aktų ryšys yra temporalinio arba priežastinio pobūdžio. Kitaip tariant, trečiasis aktas eina po pirmojo, siejasi su juo kaip padarinys su priežastimi ir todėl dar nėra pakankamas prasminiam ryšiui susidaryti. Tam reikalingas tarpinis, t. y. ilokucinis aktas, kur išraiška interpretuojama kaip atliekanti vienokią ar kitokią komunikacinę funkciją. Ilokucinio akto ryšys su lokuciniu yra specifinio pobūdžio. Jei apie ištartą sakiny *Šitas šuo piktas* galima pasakyti, kad jis yra klausytojų išgąščio priežastis, tai to negalima pasakyti apie išpėjimą (ilokucinį aktą). Išpėjimas nėra minėto sakinio ištartimo padarinys, bet to sakinio komunikaci-

nė funkcija. Ostino žodžiais, „Lokucinio akto vykdymas apskritai... yra tuo pačiu ilokucinio akto vykdymas“². Ilokucinė išraiškos funkcija egzistuoja tiek, kiek kalbos vienetas komunikacinėje situacijoje laikomas ilokuciniu aktu, t. y. išpėjimu, paliepimu, tvirtinimu ir t. t. Kitaip tariant, ilokucinė funkcija egzistuoja komunikacinių konvencijų³ dėka.

Kalbinio aktų teorijoje, iškeltoje amerikiečių filosofo Dž. Serlo⁴, tiesiogiai tęsiama Ostino ir iš dalies Vitgenšteino tyrinėjimų kryptis, pritaikant kai kuriuos H. P. Graiso⁵ reikšmės teorijos momentus. Pastarosios specifiką sudaro tai, kad lingvistinė (konvencionali) išraiškos reikšmė aiškinama išraiškos situacine reikšme, kuri savo ruožtu suvedama į kalbančiojo komunikacinį tikslą arba intenciją (*intention*). Pačiu bendriausiu pavidalu Graiso reikšmės apibrėžimas nusakomas taip: išraiška *x* kažką reiškia, jeigu kalbantysis *S* tuo *x* nori (*intends*) padaryti klausytojui *L* poveikį *r* ir kartu nori, kad *L* suvoktų tą norą (intenciją). Be to, *S* nori, kad pirmosios intencijos suvokimas taptų *L* reakcijos (bendriau – perlokucinio akto atlikimo) pagrindu. Šis apibrėžimas išvengia įprastinių priežastinių reikšmės teorijų trūkumų, nes *L* reakcija čia siejama su *S* intencija taip, kad *L* reakcija laikoma adekvacia tik tuomet, kai jos pagrindą sudaro suvokta *S* intencija. Galima tvirtinti, kad Graiso koncepcijoje komunikacinės intencijos suvokimas atlieka tą patį aiškinamąjį vaidmenį, kaip Ostino ilokucinė išraiškos funkcija.

Pačios intencijos sąvokai Graisis mažai teskiria dėmesio. Aišku, ji negali būti vien subjektyvus ketinimas. Šiuo atveju intencija, kaip komunikacinis tikslas, egzistuoja tik tiek, kiek

² Austin J. L. Op. cit., p. 98.

³ Konvencijos sąvokos filosofinė analizė pateikta: Lewis D. Convention. Harvard, 1969.

⁴ Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge (Mass.), 1970.

⁵ Grice H. P. Meaning. – „Philosophical Review“, 1957, v. LXVII, p. 377–388.

ją įmanoma realizuoti, t. y. kiek yra būdų ją išreikšti žodžiais. Būdinga Vitgenšteino pastaba analogišku klausimu: „Jeigu neegzistuotių šachmatų žaidimo technika, aš negalėčiau kečinti žaisti šachmatais“⁶. Lingvistinių intencijų ir konvencinių priemonių santykis yra dialektinis ta prasme, kad kalbėtojo intencijos formuojamos ir suvokiamos tam tikros konkrečios kalbos pagrindu. Intencijų pasirinkimas galimas tik kalbinių ekspektacijų (laukimo, tikėjimosi) ribose – kitaipariant, galima pasakyti tik tiek, kiek kitas gali suprasti.

Imant pagrindu Grais komunikacinės situacijos analizę, galima tvirtinti, kad pirminės intencijos realizavimas tampa pagrindu kalbėtojui naujoje analogiškoje situacijoje pavartoti tą pačią išraišką x , o klausančiam interpretuoti ją kaip ir ankstesniais atvejais, remiantis tam tikrais precedentais. Išraiškos vartojimas įteisinamas, jeigu pradinis jos pavartojimas atliko reikiamą funkciją, – nuo tada ji jau turi funkciją todėl, kad yra įteisinta vartojimo. Galima manyti, kad dėl panašaus proceso išraiška x tampa kalbos vienetu. Tokiu atveju ta išraiška dar išlieka paprasta ir neskaidoma į sudėtinę dalis, tačiau komunikacijos eigoje ji gali darytis vis sudėtingesne, pavyzdžiui, įgyti subjektinę – predikatinę struktūrą. Pirminės komunikacinės intencijos realizavimas sudaro sąlygas atsirasti tam tikroms reikšmių sistemoms, kurios savo ruožtu sukuria prielaidas naujoms komunikaciniams poreikiams atsirasti. Tuo pačiu darosi aišku, kodėl daugelis intencijų arba ilokucinių aktų negali egzistuoti be kalbos ir, atvirkščiai, kodėl kalba leidžia išreikšti bet kokią intenciją arba reikšmę.

Apžvelgėme bendriausias kalbinio akto charakteristikas, nekreipdami dėmesio į tą daugelio išraiškų elementą, kuris logikoje vadinamas proposicija (sakinio turinys, abstrahuotas nuo konkrečios išraiškos). Jeigu pilną ilokucinį aktą, pavyzdžiui, *Aš teigiū, kad šuo iškta*, formaliai pavaizduosime kaip

$F(p)$,

⁶ Wittgenstein L. *Philosophical Investigations*. Oxford, 1967, p. 108, § 337.

kur F – ilokucinio vaidmens rodiklis (numanomas arba išreikštas performaciniu veiksmažodžiu), tai p (šalutinis sakiny) pažymėtų tą išraiškos elementą, kuris gali būti teisingas arba klaidingas. Tačiau, kad galėtume nustatyti sakinio teisingumo sąlygas, reikia suvokti, identifikuoti jį kaip teiginį – nustatyti jo referenciją ir predikaciją, t. y. tai, apie ką kalbama ir kas pasakoma. Vadinasi, reikia žinoti kalbančiojo komunikacinę intenciją, kurią išryškina ilokucinio akto vykdymo sąlygos. Propozicija, kaip tas ilokucinio akto turinys, kuris gali būti vertinamas kaip teisingas arba klaidingas, niekuomet nepasirodo ir negali pasirodyti izoliuotai nuo vienokio ar kitokio ilokucinio akto. Aprašomasis sakiny (teiginys) neturi jokios privilegijuotos padėties, kadangi jame glūdi tiek F , tiek p elementas.

Nors elementas p (referencija ir predikacija) reikalingas beveik visiems ilokuciniams aktams, tai nereiškia, kad kiekviename iš tų aktų yra paslėptas teiginys, identifikuojamas nepriklausomai nuo tos komunikacinės situacijos, kurioje jis pasirodo. Propozicija tampa teiginiu tik tuomet, kai ja kas nors teigiama, t. y. kuomet ja atliekamas komunikacinis teigimo aktas. O kadangi ekspliktuotas aktas *Aš teigiū, kad...* neaprašo kalbinio veiksmo, bet, kaip jau buvo minėta, pats yra veiksmas arba, pasak Vitgenšteino, „ėjimas žaidime“, jis turi paklusti tiek referencijos ir predikacijos taisyklėms, tiek ir ilokucinio akto taisyklėms. Vadinasi, sakinio teisingumo sąlygos (semantika) negali būti atskiriamos nuo pragmatinių jo teigimo sąlygų. Pastarosiose turėtų atspindėti komunikacinių intencijų ir ekspektacijų raizginys, kuris būtinas bet kuriam ilokuciniui aktui.

Minėtame veikle Dž. Serlas iškelia šias teigimo ilokucinio akto sąlygas: 1) kalbantysis turi pagrindu teigti, kad p , 2) nėra akiivaizdu, kad kalbantysis ir klausytojas žino, kad p , 3) kalbantysis tiki, kad p . Kad šios sąlygos nėra vien kalbėjimo „gero tono“ sąlygos, galima įsitikinti panagrinęjus antrąją sąlygą. Pats teigimo aktas pagal pirmąją sąlygą suponuoja vienokio ar kitokio teigimo pagrindu buvimą. Taip pat aišku, kad pastaroji ap-

linkybė dar negarantuoja *p* teisingumo. Vadinasi, teigimas, kad *p*, jeigu *p* yra akivaizdu, (t. y. jeigu *p* laikoma „*p*“ paradigma, pavyzdžiui), patenkindamas pirmąją sąlygą, įtraukia ir pačią paradigminę situaciją kaip vieną iš daugelio galimų *p* teigimo pagrindų.

Įsivaizduokime, pavyzdžiui, du žmones vaikštinėjančius po parką ir kalbančius apie medžių rūšis ir tarkime, kad vienas iš jų, rodydamas į kurį nors medį, ištaria: *Tai – medis*. Kokios reakcijos galima laukti iš jo pašnekovo? Tas pašnekovas gali paprasčiausiai nesuvokti to sakinio kaip teigimo, laikydamas teiginį tiek akivaizdžiu, kad jo tvirtinimas netenka prasmės, ir todėl pagalvoti, kad kalbėtojas tik demonstruoja kalbos mokėjimą, t. y. atlieka lokucinį aktą. Tačiau tuo atveju, jeigu klausytojas priima tą pasakymą kaip teigimo ilokucinį aktą, jis tuo pačiu turi pripažinti, kad situacija nėra akivaizdi ar normali (pavyzdžiui, laikyti kai kuriuos medžius dekoracijos ar mirazho elementais ir pan.). Kitaip tariant, tam, kad ištartas sakinys galėtų atlikti ilokucinę teigimo funkciją, situacija turi būti

laikoma bent minimaliai problemine. Tai nereiškia, kad normaliose ar paradigminėse situacijose teiginys beprasmiškas. Priešingai, – nors tos situacijos nefunkcionuoja viename lygyje su visais galimais sakinio teigimo pagrindais, kalbos vartotojų sutarimas jų atžvilgiu yra išankstinė kiekvieno teisingo ar klaidingo teiginio sąlyga.

Sakinio teisingumo ir jo teigimo sąlygų dialektika reiškia kalbos pažintinės ir komunikacinės funkcijos dialektiką. Pastarosios funkcijos redukavimas į pirmąją tolygus kalbos kaip bendravimo priemonės neigimui. Sutarimo, konvencijos elementas, pasireiškiantis kaip kiekvienos išraiškos vartojimo norma arba taisyklė, būtinas jau vien dėl to, kad kalba yra socialinės žmogaus veiklos priemonė ir rezultatas. Pasitaikanti pažiūra, kad kalbos pragmatinio funkcionavimo tyrinėjimas gali duoti tik kalbinio „etiketo“ taisyklės, tėra išraiška to supaprastinto požiūrio į kalbą, kurio tik dabar pradeda atsisakyti.

Algirdas Degutis

PRIEBALSIAI *d' t' ir g' k'* PIETŲ LIETUVOJE

1951 m. Dieveniškėse, Šalčininkų raj. esu pastebėjęs priebalsių *d' t' ir g' k'*. Vėliau tą patį pastebėjau ir kitose pietinių dzūkų šnektose: Kabeliuose, Kapčiamiestyje, Veisiejuose, Punske (Lenkijoje), Ratnyčioje, Švendubrėje prie Druskininkų, Onuškyje, Rimšėje, Pelesoje (Baltarusijoje), Gervėčiuose (t. p.), Azierkuose (t. p.) ir kt. Tuomet daugiau kaip prieš 20 metų dar suradau nelankiusių mokyklos senelių, kurie šiuos priebalsius vertė visai nuosekliai. Dabar daugumas jų išmirė.

Šis priebalsių virtimas dvejopas: pirmą, prieš priešakinės eilės balsius *i, e, é*, dvibalsius *ie, ei*, kartais ir *iau (eu)* ir supriešakėjusius *-ia, -io, -iu* – priebalsis *d'* virsta į *g'* ir *t' į k'*; gaidys > *gai-gys*¹, vandenio > *vangenio*, dėdė > *gégė*, diena > *giena*, tiltas > *kiltas*, bitė > *bikė*, teta > *keta*; antra, *g' > d' ir k' > t'* irgi prieš priešakinės eilės ir supriešakėjusius balsius ir dvibalsius: *rugiai > rudiai*, kirvis > *tirvis*. Jaunesni asmenys ar pavieniai seniai šį virtimą neretai maišo – „painioja“ priebalsius ir prieš kietuosius balsius: bėga > *bėda*, žmogus > *zmodus*, vilkas > *viltas*, sako > *sato*. Kartais šis virtimas būna ne visiškai: tariami palataliniai garsai *š* – tarp *d' ir g'*, *o k* – tarp *t' ir k'*. Vietomis šis virtimas sutampa su *s, z* tarimu vietoj *š, ž* – sakoma: *sirgelė* “širdelė”, *zogelis* “žodelis”, *sakukė* “šakutė”.

Pirmojo virtimo pavyzdžių (rišlaus teksto – tautosakos ar šiaip posakių) surinkau keletą šimtų puslapių, antrojo – žymiai mažiau. Keliasdešimt šio virtimo pavyzdžių yra paskelbęs

¹ Pavyzdžiai pateikiami taip, kaip jie buvo užrašyti „lauko sąlygomis“ (t. y. paprasta rašyba).